

Степанюк Н. А.,

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту організації та ЗЕД, завідувач наукового відділу Волинського інституту економіки та менеджменту, м. Луцьк

ПРОГНОЗУВАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В ЕКОНОМІЦІ

Проаналізовано методичні підходи до прогнозування кризових явищ і досліджено причини виникнення кризи у світі та в Україні.

Ключові слова: прогнозування, кризові явища, циклічність економіки, криза.

Проанализированы методические подходы к прогнозированию кризисных явлений и исследованы причины возникновения кризиса в мире и в Украине.

Ключевые слова: прогнозирование, кризисные явления, цикличность экономики, кризис.

Analysis of methodological approaches to predict the crisis is made and the causes of the crisis worldwide and in Ukraine are investigated.

Keywords: forecasting, crisis, economy cycle, crisis.

Постановка проблеми. Сучасна глобальна фінансово-економічна криза, яка з різною інтенсивністю та особливостями діє в усіх регіонах світу, в певних цивілізаційних кодах починає все вагомніше сприйматися хронологічно пов'язаною із завершенням чергового великого Кондратьєвського циклу і входженням у новий цикл ще повністю не визначеної соціально-технологічно-економічної, ширше – онтологічної природи.

Кризові явища в економіці притаманні економікам майже всіх країн світу. Криза – це важливий природний інструмент саморегуляції ринку, який забезпечує встановлення рівноваги тієї системи, яка зазнала значних зрушень. У результаті настання кризи відбувається руйнування її звичних зв'язків, правил, принципів, встановлених порядків. Це дозволяє активізуватися процесам, які не мали можливості виникнути в системі в період рівноваги, що при створенні ефективних взаємозв'язків з системою дозволяє замінювати собою її менш ефективні складові.

Таким чином, охоплюючи всі сторони життя, криза впливає на економічну активність суб'єктів підприємницької діяльності, їх інноваційну активність, масштаби виробництва та його пропорції, ступінь монополізації ринку, рівень соціальної напруги, політичну стабільність тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Кризові явища, їх сутність, особливості протікання, причини та наслідки досліджували Д. Кейнс, М. Кондратьєв, В. Ленін, К. Маркс, Л. Мізес, Д. Рікардо та інші.

Поштовхом до відновлення наукового інтересу до дослідження кризових явищ стала світова фінансова криза, що розпочалася у 2007 році та є предметом обговорення в сучасних економічних, фінансових, політичних колах. Цій проблемі присвячені фундаментальні дослідження відомих українських та зарубіжних науковців. Однак доцільно зазначити, якщо причини кризи розглядаються практично з однакових позицій, то шляхи виходу із неї пропонуються різні.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є дослідження причин виникнення кризи, аналіз методичних підходів до прогнозування кризових явищ, визначення особливостей протікання кризи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповіддю на глибоку кризу кінця XVIII ст. – початку XIX ст. стало виникнення двох теоретичних напрямів, які запропонували науковому світові свої варіанти причин криз. Науковці розглядали кризу як фазу економічного циклу, під час якої відбувається відновлення порушених в ході економічного розвитку пропорцій.

На думку представників першого напрямку, цикли ділової активності – це результати дії ринкової економіки (К. Маркс, Д. Кейнс). Представники другого напрямку дотримувалися іншого погляду: падіння і падіння у розвитку економіки викликає неправильна організація грошового обігу та банківської справи (Д. Рікардо). Перша теорія циклу, заснована на особливостях грошового обігу й ролі банківської системи, була запропонована Д. Рікардо на початку XIX ст. В основі монетарної теорії циклу лежить неогрунтоване розширення кредиту банківською системою, що є причиною збільшення грошової маси в обігу, яка не підкріплена золотим запасом країни, зростання цін, що відповідно призводить до посилення інфляційних явищ. Вихід із кризового стану передбачає впровадження відповідної монетарної політики, яка дозволить впорядкувати грошовий обіг у країні.

Одним із перших вчених, хто спробував виявити закономірність настання кризових явищ, був К. Жюглар, який представляв економічну школу меркантилізму. Досліджуючи економічні процеси в розвинутих країнах світу, він довів, що теорія циклічності розвитку економіки є цілком обґрунтованою. Спостерігаючи за фактами, він констатував, що економіка має етапи розвитку, які завжди завершуються етапом падінням. Науковець розглядав депресію як обов'язковий результат посилення дисбалансів етапу зростання економіки і в цьому сенсі процвітання розглядав як причину депресії.

Перша фундаментальна праця з теорії економічних циклів з'явилася наприкінці XIX століття за авторством українського вченого-економіста М. Туган-Барановського [1, с. 16–20].

Також, приблизно в цей період, дослідженнями циклічності економічної системи займалися й інші науковці, серед яких: В. Парето, В. Джевонс, Р. Макдональд, Т. Веблен, Т. Уільямс, К. Каутський, Ж. Лескюр, А. Афталъон, М. Ленуар, А. Шпітгоф, К. Віксель, Парвус А. Гельфанд.

Досліджуючи події того часу, вони визначили, що ринкова кон'юнктура може мати довгострокові цикли, які в XIX ст. не були описані в жодній праці. Так, у 1913 році голландський економіст Ян ван Гельдерен вперше висунув припущення про наявність довгострокових економічних циклів, які охоплюють усі аспекти відтворювального процесу і є цілком самостійним явищем [2; 3].

Пізніше, в 20-х роках XX ст. американські вчені Дж. Кітчін та В. Крам вперше охарактеризували короткострокові цикли тривалістю 2–4 роки. Пізніше їх назвали циклами Кітчена.

Дещо пізніше російський вчений М. Кондратьєв визначив сутність довгих циклів, які також отримали назву «довгих хвиль Кондратьєва». Тривалість періоду такого циклу – 50–60 років, причому якщо сам цикл займає 50 років, то інші 10 – це період на адаптацію до нових умов економічної кон'юнктури.

Важливий внесок у розвиток теорії циклів зробив А. Шпітгоф. Він вперше пояснив природу циклічності економіки та одним із перших зробив спробу проведення економічного прогнозування. А. Шпітгоф виявив, що першими ознаками настання криз є перенакопичення капіталу та зниження зарплати працівників і довів, що розширення капіталоутворення призводить до насичення ринку капіталом. Логічна послідовність цієї тези полягає в тому, що підприємець вкладає свої кошти в основні фонди й користується ними тривалий час. Але з часом розвиток ринку призводить до посилення конкурентного тиску, і норма прибутку починає падати, що призводить до спрямування всіх зусиль до пошуку шляхів скорочення витрат діяльності підприємства. Також відбувається впровадження працеозаощаджувальних заходів, наслідком чого є або скорочення зарплати або звільнення працівників. Тобто відбувається скорочення реальних доходів населення, оскільки наслідок скорочення споживання на ринках кінцевих товарів і послуг, що, своєю чергою, стає початком кризи. Виходом з кризи, на думку вченого, може стати впровадження нових винаходів або відкриттів, які створюють додаткову ємність капіталоутворення. Таким чином, знову відбувається залучення капіталів, зростають доходи населення й економіка країни виходить з кризи.

Отже, за Артуром Шпітгофом, для прогнозування початку кризових явищ важливо простежувати на ринку основні показники, які будуть вказувати на концентрацію зусиль компаній на скороченні своїх витрат. Виявити ці показники не так легко, але певні з них є доступними для проведення аналітичної роботи. Зменшення доходів населення та скорочення його купівельної спроможності можливо виявити також через пониження тренду купівлі нерухомості й товарів тривалого користування.

Як підсумок, можна підкреслити, що основними ознаками наближення кризи є скорочення прибутків виробничого сектора і проведення системних заходів щодо оптимізації витрат.

Також можна виокремити алгоритм антикризового менеджменту, який у більшості випадків ґрунтується на певній послідовності етапів [1, с. 16–20]:

1. Скорочення чисельності працюючих або скорочення зарплат.
2. Переведення виробничих потужностей в інші, інвестиційно привабливі регіони.
3. Злиття та поглинання.

Потрібно зауважити, що в працях А. Шпітгофа залишилося нерозкритим питання, пов'язане з поясненням причини циклічності економіки – враховуючи, що винаходи та нові розробки є причиною настання криз, то як тоді пояснити рівномірність появи нових винаходів впродовж всього часу та існування економічних циклів? Вирішення цього питання у А. Шпітгофа не має чітко визначеної форми. Відповідь на таке питання можна знайти в наукових працях Й. Шумпетера. Він визначив, що винаходи та розробки з'являються справді рівномірно в часі, але інновації на їх основі впроваджуються хвилями, після накопичення їх критичної маси. Це пов'язано з певним рівнем консерватизму управлінців та обмеженості фінансових ресурсів для проведення інноваційної діяльності підприємств.

Як правило, інноваційна активність проявляється в бізнесі лише після настання явних стимулюючих до цього передумов. Будь-яка інновація призводить до зміни купівельної спроможності споживачів, цін на сировину й реалізовану продукцію тощо. Ці величини є основою для всіх бізнес-планів. Тому

обов'язково має настати період перебудови системи цін і виробництва відповідно до нової ситуації у сфері попиту. Цей процес може викликати депресію. Криза, за визначенням Й. Шумпетера, – період пристосування економіки до змін, що викликані інноваціями [1].

Таким був початок розвитку економічної науки в напрямку прогнозування кризових явищ. На сьогодні база знань налічує безліч методів та моделей прогнозування, кожна з яких має своє обґрунтування та застосовність до конкретних ситуацій.

Оскільки науковці пов'язують кризові явища зі зміною технологічного укладу, як не менш ефективний інструмент подолання фінансової кризи державою розглядається особлива технологічна стратегія. Глибина фінансово-економічної кризи залежить від того, які хвилі економічного (ділового) циклу збіглися у часі при проходженні фази низини (дна). Найбільш тривалими й руйнівними вважаються такі, коли на цій фазі збігаються короткі, середні та довгі хвилі економічного циклу й відбувається заміщення технологічних укладів – технологічна хвиля перебуває у фазі низини.

Терміни настання, глибина, тривалість економічних криз залежать від ступеня порушень в основних пропорціях процесів відтворення під час економічних підйомів. У процесі економічної кризи відбувається падіння купівельної спроможності населення, що на фоні зростання цін ускладнює процеси реалізації товарів та призводить до згорання виробництв, і, своєю чергою, стає причиною ще більшого погіршення рівноваги між накопиченням та споживанням.

У сучасній науковій літературі пропонується такі методичні підходи до прогнозування кризових явищ [4]:

1. Залежно від методики визначення оцінних показників:
  - коефіцієнтний підхід, який ґрунтується на використанні певного переліку коефіцієнтів (індикаторів) стану підприємства – відносних показниках, які визначаються шляхом порівняння між собою певних абсолютних показників господарсько-фінансової діяльності;
  - індексний підхід, який передбачає розрахунок динамічних показників зміни стану об'єкта дослідження в часі (темп зростання, темп приросту тощо);
  - агрегатний підхід, який ґрунтується на побудові балансових (агрегатних) моделей оцінки фінансового стану.
2. Залежно від методики дослідження оцінних показників:
  - динамічний аналіз – передбачає вивчення показників у динаміці;
  - порівняльний аналіз – передбачає зіставлення фактичного значення показника з середньогалузевим (середньокрайновим) або з середнім по групі аналогічних об'єктів;
  - еталонний аналіз – порівняння фактичного значення показника з еталонним значенням, який визначено як допустиму (критичну) межу його зміни;
3. Залежно від методики формування узагальненого висновку щодо кризи (індексний метод, бальний метод, графічний метод, матричні моделі, статистичні моделі діагностики).

При проведенні економічних досліджень кожна з моделей, що використовуються вченими, будується на певній системі показників, чи індикаторів. Ця система індикаторів повинна формуватися на основі науково обґрунтованих базових положень та вихідних принципів. Л. Лігоненко пропонує такі методологічні принципи формування системи показників-індикаторів кризового стану [5]:

1. Адекватність системи показників задачам діагностичного дослідження, тобто можливість з їх допомогою забезпечити виявлення та оцінку глибини розвитку кризи та її окремих фаз, проведення діагностики передумов для її поглиблення або послаблення.
2. Наявність інформаційного забезпечення для розрахунку значень показників, проведення динамічного та порівняльного аналізу.
3. Можливість чіткого визначення алгоритмів розрахунку показників індикаторів кризи.
4. Можливість накопичення статистичної бази стосовно рівня та динаміки зміни показників, що з часом стане інформаційною передумовою розробки спеціальних критеріальних моделей діагностики кризи.
5. Охоплення показниками усіх найважливіших напрямів та сфер оцінки фінансового стану підприємств, в яких можуть знаходити відображення кризові явища, що притаманні їх діяльності або передумови до їх появи.
6. Оптимальна чисельність показників по кожному напрямку дослідження, виключення зі складу системи показників, що дублюють один одного.
7. Можливість чіткого та однозначного визначення негативного значення (критеріальної межі) або негативної динаміки, які можна використати як базу для ідентифікації кризового стану або передумов для його появи в майбутньому.

Цікавими є думки сучасних науковців, які пояснюють причини кризи 2008 року. В публікаціях переважає позиція, яка головно причину кризи вбачає у структурних перекосах, що викликані фінансуванням переважно операцій фінансового сектора економіки при обмеженому фінансуванні реального сектора.

Така ситуація була характерною для багатьох країн світу протягом тривалого часу. Ці ж тенденції проявляються і в Україні. Пояснення цього явища лежить у площині рівня рентабельності та термінів окупності вкладень капіталу. У зв'язку з тим, що реальний сектор економіки має значно нижчі темпи обігу капіталу, нижчу рентабельність, він є менш привабливим для інвесторів. Таким чином, серед основних причин кризи 2008 року необхідно відзначити неефективне управління капіталом. Відомий промисловець та економіст Г. Форд ще у минулому сторіччі наголошував на необхідності дотримання розумних пропорцій в управлінні капіталом. На його думку, «зростання спекуляції на фінансових ринках (створення мильних бульбашок) – пристойний вид крадіжки». Аналогічної позиції дотримується Г. Попов, який наголошував на тому, що сучасним економічним життям керує не ринок і не Держплан, а корпорації спекулянтів, які і створили цей штучний світ.

На думку сучасних науковців та публіцистів, кредит і ипотека – це втручання спекулятивних корпорацій у майбутні доходи людей. Тому основний висновок щодо діяльності цих корпорацій такий: вони змогли зростати лише тому, що увійшли у наше майбутнє [6, 7].

В Україні розгортання кризи мало, на думку експертів, більш глибокі наслідки, ніж для більшості країн світу. Так, у жовтні 2008 р. промислове виробництво в Україні зменшилося на 19,8%. Вперше у цей період, починаючи з 2005 р., було зафіксовано падіння ВВП на 2,1%, відбулася девальвація гривні, суттєво скоротився золоторезервний запас НБУ, зросло безробіття, в односторонньому порядку банки підняли кредитні ставки по наданих раніше кредитах, заморозили виплати по депозитних рахунках тощо. У результаті кризи у 2009 році ВВП України знизився на 14,1%, що стало одним із найгірших показників динаміки ВВП у світі, промислове виробництво скоротилося на 25%. З метою прискорення та полегшення процесу виведення держав, що найбільше постраждали від кризи, Світовий валютний фонд розпочав активні дії. Найбільший кредит – 11 млрд дол. США було надано Україні. У 2008 році валовий зовнішній борг України виріс на 27%, або 21,7 млрд дол. і на 1 січня 2009 року сягав 101,659 млрд дол. США (майже 55% ВВП країни). Валовий зовнішній борг України у 2009 році виріс до 103,973 млрд дол. США, що більше показника 2008 року на 2,3%. У 2010 році валовий зовнішній борг України становив 88,9% ВВП країни, у 2011 році – 76,4%, а в 2012 році – 76,6% [8].

Аналіз макроекономічних показників кризових 2008-2012 років свідчить про необхідність пошуку шляхів на напрямів виходу з кризи. Так, для згладжування негативних наслідків кризи уряди країн можуть використовувати спільні заходи та обирати власні інструменти регулювання. Так, більшість заходів під час останньої кризи спрямовувалися на стабілізацію фінансової системи як окремих країн, так і груп країн: прийняття рішення всіма провідними центральними банками світу (крім Японії та Росії) щодо одночасного зниження ставок відсотків; розроблення представниками «Клубу семи» антикризового плану, який передбачав, використання будь-яких засобів для підтримки важливих фінансових інститутів з метою уникнення ними краху; запровадження системи державних гарантій для кредитів, що залучаються банками; забезпечення підтримки фінансовим інститутам; гарантування лідерами Євро-15 рекапіталізації системоутворюючих банків за рахунок бюджетних коштів; прийняття загальних принципів реформування фінансових ринків, реорганізації міжнародних фінансових інститутів, зобов'язань щодо утримання від використання протекціоністських заходів протягом певного періоду; здійснення часткової націоналізації приватних банків; прийняття рішень щодо значного зростання ресурсів світового валютного фонду – до 750 млрд дол. США тощо.

Висновки. Отже, вибір того чи іншого інструментарію для дослідження можливості настання кризових явищ в економіці ґрунтується на певному наборі обмежень та припущень, залежить від цілі та умов проведення такого аналізу.

Водночас, незважаючи на те, що наявне методичне забезпечення діагностики кризових станів характеризується різноманітністю методик і моделей, сучасний стан розвитку соціально-економічних відносин демонструє гостру необхідність пошуку нових, більш ефективних інструментів аналізу ринкових тенденцій. Це підтверджується зміною уваги світу, що виразилося в нагородженні Нобелівською премією у 2011 році двох американських вчених – Томаса Сарджента та Крістофера Сімса, які запропонували сучасні моделі прогнозування ринкових тенденцій, що найбільш повно відповідають сучасним запитам світу, а американський та європейські уряди вже взяли нову методологію на озброєння.

Глибина кризи в Україні та світі потребує подальшого дослідження та пошуку напрямів подолання її негативних наслідків. Проте, незважаючи на негативний вплив, криза є поштовхом, відправною точкою для здійснення нових капіталовкладень. Знецінюючи основний капітал у традиційних галузях, кризи

стимулюють оновлення основного капіталу на новітній техніко-технологічній основі. В умовах зміни технологічного укладу відбувається швидке моральне старіння основних засобів, що викликає потребу у фінансуванні інноваційних технологій. З огляду на це, вихід із кризи можна розглядати також як забезпечення конкурентоспроможності продукції при створенні та використанні конкурентних переваг на підґрунті нових ідей.

Література:

1. Макаренко І. П. Методологічні проблеми макроекономічного прогнозування / І. П. Макаренко // Науково-технічна інформація. – 2008. – № 4. – С. 16–20.
2. Кузьменко В. П. Инновационная теория экономических циклов и прогнозирование общественного развития / В. П. Кузьменко // Инвестиционная политика в регионе. – 1992. – С. 221–235.
3. Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковец. – М. : Наука, 1999.
4. Дребот С. Д. Формування системи індикаторів кризових явищ [Електронний ресурс] / С. Д. Дребот. – [Збірник наукових праць НТУ]. – Режим доступу до зб.: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vntu/2009_19_1/pdf/63.pdf.
5. Лігоненко Л. О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та практичний інструментарій / Л. О. Лігоненко. – К., 2000 – 390 с.
6. Стариков Н. Кризис: Как это делается / Н. Стариков. – СПб. : Питер, 2009. – 304 с.
7. Ярошинская А. Кризис «мыльных пузырей» / А. Ярошинская // Росбалт-Москва, 21 октября 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/2008/10/21/534661.html>.
8. Державний комітет статистики України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.